

АНОТАЦІЯ

Р.М. Аблятіфов. Кримська діаспора Туреччини у процесі репатріації кримли на історичну Батьківщину (кін. 1980-х – поч. 2000 х рр.). – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття ступеня доктора філософії за спеціальністю 032 «Історія та археологія» в галузі знань 03 «Гуманітарні науки». – Львівський національний університет імені Івана Франка, Міністерство освіти та науки України, Львів, 2022.

Дисертаційна робота присвячена дослідженню ролі кримської діаспори Туреччини у процесі повернення народу кримли на історичну Батьківщину, осмисленню її внеску та впливу, обґрунтуванню його значення у відродженні культури кримли, захисту їхніх прав та свобод.

Наукова новизна полягає у тому, що дисертація є першим у вітчизняній історіографії комплексним науковим дослідженням історії кримської діаспори у Туреччині на етапі її перетворення з громади турків кримського походження у сучасну діаспору кримли. Уперше проаналізована діяльність організованого діаспорного руху у Туреччині, а також вплив кримської діаспори Туреччини на процес повернення та облаштування народу кримли з місць колишнього заслання на історичну Батьківщину – Крим та процеси відродження національної культури, освіти та духовності. Проаналізовано форми і напрямки співпраці кримської діаспори Туреччини з історичною Батьківщиною, розкрито їхнє значення для процесів національного відродження у Криму означеного періоду, висвітлено маловідомі аспекти історії кримської еміграції Туреччини.

Уперше предметом наукового розгляду стала діяльність кримської діаспори Туреччини у період державотворення у процесах трансформації та демократизації в Україні, у розбудові громадянського суспільства. Окреслено роль діаспори у формуванні відносин між незалежною Україною та Турецькою Республікою. Дисертаційне дослідження заповнює прогалину у визначенні ролі кримської діаспори в зовнішньополітичній діяльності Туреччини та висвітлює внесок діаспори стосовно формування іміджу народу кримли на міжнародній арені. Подальшого розвитку набуло виокремлення значення здобутків діаспори кримли для розвитку науки, освіти, літератури, мистецтва, її участі в процесах в українському Криму.

Практичне значення одержаних результатів. Висновки та положення дисертаційного дослідження відкривають наукові знання про роль та вплив кримської діаспори Туреччини на процес повернення народу кримли на історичну Батьківщину, відродження його національної культури, захист громадянських прав та свобод кримли, відносини між Україною та Туреччиною. Результати дослідження також можуть бути використані в ході підготовки зовнішньополітичної діяльності державних органів України у стосунках, зокрема, з кримською діаспорою Туреччини та, у ширшому плані, з політичними та урядовими органами Турецької Республіки з огляду на стратегічні партнерські відносини між нашими країнами. Основні положення й висновки дослідження можуть бути використані для підготовки праць та підручників, що узагальнюють теми з історії народу кримли, кримської діаспори, при розробці відповідних навчальних курсів і спецкурсів.

Об'єктом дослідження є кримська діаспора Туреччини наприкінці 1980-х – на початку 2000-х рр. та її участь у процесі повернення народу кримли на історичну Батьківщину – Крим.

Предметом дослідження є діяльність товариств кримської діаспори Туреччини наприкінці 1980-х – на початку 2000-х рр., їхній внесок у процес повернення народу кримли на історичну Батьківщину, а також чинники виникнення та етапи розвитку руху на підтримку репатріації кримли та боротьби за права та свободи кримли.

Метою дисертаційного дослідження є: на основі комплексного аналізу джерел та наукової літератури дослідити внесок кримської діаспори Туреччини у процес повернення народу кримли на історичну Батьківщину – Крим з місць колишнього заслання у 1987-2005 рр.

Досягнення поставленої мети потребує розв'язання низки конкретних завдань:

- з'ясувати стан наукової розробки проблеми та проаналізувати наявну джерельну базу;

- дослідити архівні та неопубліковані джерела, що висвітлюють тему дисертаційного дослідження;

- схарактеризувати основні види джерел з обраної теми, визначити ступінь репрезентативності й інформативності документів, ввести до наукового обігу нові джерельні матеріали;

- схарактеризувати сутність діаспори кримли Туреччини, проаналізувати чинники еміграцій та етапи формування діаспори, передумови та умови виникнення руху на підтримку повернення народу кримли на історичну Батьківщину;

- дослідити історію створення кримських національно-культурних товариств у Туреччині, встановити організаційну структуру та принципи діяльності організацій діаспори, схарактеризувати та оцінити діяльність кримських товариств Туреччини, що взяли активну участь у підтримці процесах повернення народу кримли до Криму та його культурного відродження на історичній Батьківщині;

- дослідити вплив діаспори на суспільно-політичні процеси у Туреччині щодо прав та свобод народу кримли, підтримки процесу його репатріації до Криму.

Дисертація являє собою системне дослідження, що узагальнює архівний, польовий та письмовий матеріал. Праці притаманний міждисциплінарний підхід, поєднання методик суміжних дисциплін: історії, соціології, політології тощо. Методологічною основою є принцип системності, відповідно до якого проаналізований процес зміни національної свідомості кримської діаспори під впливом процесів, що відбувалися на території колишнього СРСР та сучасної Держави Україна, внаслідок чого громада вихідців з Криму перетворилася у діаспору кримли. В основу аналізу генезису кримської діаспори покладено принцип історизму, що дозволяє розглядати це історичне явище в його виникненні та розвитку та пов'язаними з цим конкретними обставинами.

У дослідженні застосовано як загальнонаукові, так й спеціальні історичні методи. У дослідженні використовувалися наступні історичні методи: проблемно-хронологічний, генетичний, системний, порівняльний, ретроспективний та перспективний. Використання цих методів обумовлене необхідністю порівняти діяльність різних діаспорних організацій задля висвітлення їхньої участі у процесі репатріації кримли за специфічних історичних та політичних обставин (міграції внаслідок руйнування Кримського Ханату, балканських і Кримської війн, Друга світова війна, військові режими та лібералізація суспільства Туреччини, процес репатріації народу кримли з місць колишнього заслання до Криму). Аналіз письмових (зокрема, архівних) джерел здійснювався із застосуванням історично-порівняльного методу. За допомогою цього ж методу зіставлено отриману інформацію й зроблено висновки про спільні та відмінні риси розвитку діаспори кримли у хронологічній перспективі. Синхронний метод, своєю чергою, допоміг дослідити спільні та відмінні напрямки діяльності різних товариств та фондів діаспори кримли Туреччини, а діахронний – визначити етапи встановлення та підтримки контактів діаспори з національним рухом кримли.

Одним з головних методів дисертаційного дослідження є також метод «усної історії», коли джерелом інформації були спеціально проведені інтерв'ю з діячами та активістами кримської діаспори Туреччини, які активно працювали наприкінці 1980-х та початку 2000-х рр.

Джерельну базу дослідження склали архівні документи, які здебільшого є неопублікованими, мемуари, преса і особисті спогади автора. Неопублікована частина джерел була почерпнута в архівах діаспорних організацій Анкари, Бурси, Ескішехіра, Істанбула тощо. Крім того, важливим джерелом слугували дослідження, що пов'язані з різними аспектами соціального життя кримської діаспори, особливо дисертації представників самої діаспори кримли.

Задля досягнення мети дослідження також був проведений контент-аналіз періодичних видань кримських товариств, що видавалися протягом періоду, що досліджувався: “*Emel*” (Істанбул), “*Bahçesaray*” (Істанбул), “*Kırım*

Postası” («Кримська Пошта», Ескішехір), “*Kırım Bülten*” («Кримський Бюлетень», Анкара), “*Kalgay*” (Бурса), “*Kırım*” («Крим», Анкара) тощо.

Закордонна історіографія представлена роботами азербайджанських, американських, болгарських, британських, російських, румунських та турецьких дослідників.

Встановлено, що внаслідок еміграційних процесів, що тривали з моменту анексії території Кримського Ханату у 1783 р. і до кінця II Світової війни, на території сучасної Турецької Республіки сформувалася величезна діаспора народу кримли, що перевищує сам народ, щонайменше, у 10 разів. Відповідно, кримська діаспора має надзвичайно великий вплив на суспільно-політичний та економічний розвиток Туреччини. Звичайно, що діаспора також мала та має значний вплив на розвиток та відродження самого народу кримли, його культури та мови.

Перші кримські товариства створювались саме як осередки кримської культури та фольклору. Такими товариствами були об'єднання в Істанбулі, Анкарі та Ескішехірі, які утворилися відповідно у 1952, 1955 р та 1972 рр. Зараз у Туреччині діють більше ніж 50 організацій кримли. Попри розбіжності між різними організаціями, що властиво для демократичного суспільства, діаспора спромоглася об'єднатися навколо важливої для народу мети.

Основним фактором активного розвитку національного руху кримли у Туреччині є початок процесу репатріації народу кримли з місць колишнього заслання до Криму. Відчайдушна боротьба кримців за право повернення до Криму, готовність до самопожертви, надзвичайно важкі умови, в яких доводилося облаштовуватися репатріантам у Криму, стала сильним емоційним чинником для створення потужного руху солідарності з народом кримли як серед діаспори Туреччини, так і серед турецького суспільства. Одночасно, кримська діаспора намагалася мобілізувати не тільки саму кримську громаду, але й різними шляхами вплинути на суспільно-політичні кола Туреччини задля прийняття позитивних рішень на користь народу кримли: через ЗМІ, громадськість, власних краян, які представлені у представницьких та

виконавчих органах країнах усіх рівнів, а також лобістськими діями у парламенті та уряді. Поступово діаспора займає своє важливе місце у національному русі кримли та наприкінці 1990-х зростає її вплив на процеси, що відбуваються у Криму. Внесок кримської діаспори Туреччини у відродження та розвиток культури, мови, мистецтва кримли в умовах економічної кризи, складної суспільно-політичної ситуації в Криму та Україні наприкінці 90-х років та на початку 2000-х років часто-густо був вирішальним.

Можна констатувати, що Меджлісу кримськотатарського народу та організованому руху діаспори разом вдалося створити «транснаціональну націю», частини якої живуть у різних країнах та навіть на різних континентах.

Досліджено, що у новітній історії Туреччини є дві постаті, які кардинально вплинули на розвиток сучасного діаспорного руху кримли у Туреччині: це – Мюстеджіп Улькюсал та Амет Іхсан Киримли. Якщо, М. Улькюсал був одним з тих сформулював саму ідею діаспорного націоналізму для кримли, то А.І. Киримли став стрижнем, навколо якого організаційно сформувалася сучасна діаспора кримли Туреччини. Її зараз за принципами, що закладені ними, успішно діють кримські товариства Туреччини.

Висновки. Починаючи з кінця 1980-х рр. організований рух діаспори став частиною загальнонаціонального руху кримли. Вплив кримської діаспори Туреччини у процес повернення та облаштування народу кримли на історичній Батьківщині є вкрай великим, а внесок до деяких сфер суспільно-політичного життя кримли, таких як, культура, освіта, мистецтво, духовність, часто-густо був вирішальним та визначав напрямок розвитку.

Ключові слова: кримська діаспора, Туреччина, Османська Держава, кримли, повернення на історичну Батьківщину, кримські товариства та громадські організації, національний рух, діаспорний рух.

ANNOTATION

Ablâtifov R.M. The Crimean diaspora of Turkey as a part of the repatriation process of the Qırımlı into their historical Motherland in the late 80s — early 2000s. – Qualified scientific work on the rights of the manuscript.

The a thesis for a Doctor's of Philosophy degree by the speciality 032 – History and Archeology in the field of studies 03 – Humanities. – Ivan Franko National University of Lviv, 2022.

This dissertation is devoted to study a role of the Crimean diaspora of Turkey in the repatriation process of the Qırımlı nation to their historical Motherland, to try to understand its contribution and influence, to substantiate its importance in a revival of the Qırımlı's culture, to protect their rights and freedoms.

The scientific novelty is that this dissertation is the first comprehensive scientific research of the history of the Crimean diaspora in Turkey in the Ukrainian historiography during a stage of its transformation from a community of Turks by the Crimean origin to the modern Qırımlı diaspora. Activities of the organized diaspora's movement of Turkey and an influence of the Crimean diaspora of Turkey to the repatriation process of the Qırımlı nation from the former places of the exile and its resettlement in the historical Motherland – Crimea as well as processes to revive the national culture, education and spirituality are studied for the first time. Forms and directions of a cooperation of the Turkey's Crimean diaspora with the historical Motherland are analysed, their importance for the national revival processes in Crimea is discovered, the little known aspects of the history of the Turkey's Crimean diaspora are cleared up.

For the first time, activities of the Turkey's Crimean diaspora during the period of the state's creation in the transformation and democratization processes in Ukraine, the civil society development became a subject for the academic investigation. Also a role of the diaspora to establish relations between the independent Ukraine and the Turkish Republic is described. This research is filling a gap to define a role of the Crimean diaspora in the Turkey's foreign policy and to

make clear a contribution of the diaspora for the Qırımlı nation's image in the international arena. A characterization of an importance of the Crimean diaspora's achievements to develop the science, literature, arts, its participation in the humanitarian processes in Ukrainian Crimea is also developed.

Practical significance of the obtained results. Conclusions and statements of the thesis is uncovering scientific knowledge on a role and influence of the Crimean diaspora in Turkey to the return process of the Qırımlı nation to their historical Motherland, the rebirth of their national culture, protection of the Qırımlı's civil rights and freedoms, relations between Ukraine and Turkey. Taking into consideration of strategic partner relationship between our countries, results of this research can also be used for foreign affairs of the Ukrainian government to communicate with both the Crimean diaspora of Turkey and the Turkish Republic's governmental bodies. Cardinal principles and conclusions of this research can be used to prepare generalized works and textbooks on the Qırımlı nation, the Crimean diaspora, to elaborate appropriate courses of studies and option courses.

The object of research is the Crimean diaspora of Turkey at the end of 1980s – the beginning of 2000s and its participation in the repatriation process of the Qırımlı nation to the historical Motherland – Crimea.

The subject of the research is an activity of the Crimean diaspora's societies in Turkey at the end of 1980s – the beginning of 2000s, their contribution to the return process of the Qırımlı nation to the historical Motherland as well as factors for appearance and stages of development of the movement to support the repatriation of the Qırımlı, their struggle for rights and freedoms.

The aim of this research is to study a contribution of the Crimean diaspora of Turkey to the return process of the Qırımlı nation to the historical Motherland – Crimea from the exile's former places in 1987-2005 on the basis of the complex analysis of sources and scholarly literature.

In order to get the formulated purpose, it should accomplish the specific tasks:

- To ascertain a situation the scientific study of the issue and to analyse available sources;
- To learn archival and unpublished sources that are relevant to the research;
- To characterize basic kinds of sources related to the selected topic, to determine a degree of documents' representativeness and informativeness, to introduce the notion of new sources' materials;
- To characterize the nature Qırımlı's diaspora in Turkey, to analyze factors of the emigrations and stages of the diaspora's formation, the preconditions and conditions to appear the movement to support the return of the Qırımlı nation to their historical Motherland;
- To study the history of the Crimean ethnic and cultural societies in Turkey, to ascertain the organizational structure and activities' principles of the diaspora organizations, to characterize and evaluate activities of the Crimean societies of Turkey, which participate actively in supporting the return process of the Qırımlı nation to Crimea and its cultural revival in the historical Motherland;
- To study the diaspora's influence to the social and political processes in Turkey for the Qırımlı nation's rights and freedoms, to support its repatriation process to Crimea.

The dissertation is a systematic research to summarize archival, field and written materials. This work is characterized by the interdisciplinary approach, a combination of allied disciplines' methods: history, sociology, political science, etc. As a methodological basis is the principle of systemacity, according to that a process of change of the Crimean diaspora's ethnic consciousness influenced by processes that took place in the former USSR and the modern State of Ukraine, in consequence of that the Crimean descents' community turned to the Qırımlı diaspora is analysed. The analysis of the Crimean diaspora's genesis is based on the principle of historicism

that allows to examine this historical phenomenon in view of its origin and development and related specific circumstances.

When doing the research, it is resorted both general scientific and special historical methods. The following historical methods were used to carry out this study: problem-chronological, genetic, systemic, comparative, retrospective and perspective ones. A necessity to compare the different diaspora organizations' activities in order to explain their participation in the Qırımlı's repatriation process in specific historical and political circumstances (forced migrations that is as result of the Crimean Khanate's destruction, Balkan and Crimean wars, World War II, military regimes and Turkish society's liberalization, the repatriation process of the Qırımlı nation from the former exile's places to Crimea) conditions to apply these methods. The analysis of written sources (in particular, archival ones) has been carried out using the historical-comparative method. The obtained information has been compared and conclusions have been drawn about the common and distinctive features of the Crimean diaspora's development in the chronological perspective using the same method too. The synchronous method, in turn, assists to examine common and different keynotes of various societies' activities and foundations of the Turkey's Qırımlı diaspora, and the diachronic one determines stages to establish and to keep in touch contacts of the diaspora with the Qırımlı national movement.

One of the main methods for the dissertation's research is also the method of «oral history», when as an information source are especial interviews with figures and activists of the Crimean diaspora in Turkey, who acted actively from the late 1980s to the early 2000s.

A source base for this research is consisted of archival documents that are mostly unpublished ones as well as memoirs, periodicals and the author's personal reminiscences. Unpublished sources have been found in the archives of the diaspora organizations in Ankara, Bursa, Eskişehir, İstanbul, etc. Besides that, researches for various aspects of the Crimean diaspora's social life, especially the dissertations of the Crimean diaspora's representatives are the important source.

In order to achieve the research goal, it has been conducted the content analysis of the Crimean societies' periodicals issued in the period under study: «*Emel*» (İstanbul), «*Bahçesaray*» (Istanbul), «*Kırım Postası*» («Crimean Post», Eskişehir), «*Kırım Bülten*» («Crimean Bulletin», Ankara), «*Kalgay*» (Bursa), «*Kırım*» («Crimea», Ankara), etc.

Foreign historiography is represented by the works of American, Azerbaijani, British, Bulgarian, Romanian, Russian and Turkish researchers.

It has been determined that as a result of the emigration processes lasted from the annexation of the Crimean Khanate's territory in 1783 until the end of the World War II, the uncommonly large diaspora of the Qırımlı nation, which exceeds this nation at least 10 times larger, was formed on the modern Turkish Republic's territory. Accordingly, the Crimean diaspora is having an influence extremely on the socio-political and economic development of Turkey. Of course, the diaspora had also and is having a significant influence on the development and renaissance of the Qırımlı nation, its culture and language.

The first Crimean societies were created just as centres of the Crimean culture and folklore. Exactly the same were societies in İstanbul, Ankara, and Eskişehir that were established in 1952, 1955, and 1972. More than 50 Crimean organizations are acting in Turkey now. Despite the differences between various organizations, that are inherent in a democratic society, the diaspora was able to unite around an important goal for the nation.

The beginning of the Qırımlı nation's repatriation process from the former exile's places to Crimea served as the principal factor for the active development of the Qırımlı's national movement in Turkey. The Crimean natives' desperate struggle for the right to come back to Crimea, their readiness for the self-sacrifice, extremely difficult conditions in that repatriates had to resettle in Crimea, became the strong emotional factor to create the potent solidarity movement with the Qırımlı nation among both Turkey's diaspora and Turkish society. At the same time, the Crimean diaspora was trying to mobilize not only just the Crimean community, but also to influence on the social and political circles of Turkey in different ways for positive

decision making for the Qırımlı nation's benefit: through the media, the public, their own compatriots, who serve in the country's representative and executive bodies on all levels, as well as using lobbying in the parliament and government. Step by step, the diaspora had taken its important place in the Qırımlı national movement and its influence on the processes taking place in Crimea was being grown in the late 1990s. The contribution of the Turkey's Crimean diaspora to the renaissance and development of the Qırımlı culture, language, arts against the backdrop of the economic crisis, the difficult social and political situation in Crimea and Ukraine was often decisive in the late 90's and early 2000's.

It can be stated the Mejlis of the Crimean Tatar people and the organized diaspora movement together managed to create "the transnational nation", parts of which live in different countries and even on different continents.

It is studied there are two outstanding figures in the contemporary history of Turkey, who had essentially influenced to develop the modern diaspora movement in Turkey: Müstecip Ülküsal and Ahmet İhsan Kırımlı. If M. Ülküsal was one of those who formulated the very idea of the diasporic nationalism for the Qırımlı, then A.İ. Kırımlı became as the core around which the modern Qırımlı diaspora in Turkey was organizationally formed. At the present time, the Crimean societies of Turkey are successfully operating on the principles laid down by them.

Conclusions. As from the late 1980's, the organized diaspora movement became as the integral part of the Qırımlı nationwide movement. The impact of the Crimean diaspora in Turkey on the repatriation and resettlement processes of the Qırımlı nation in the historical Motherland was very significant one, and its contribution to some spheres of the Qırımlı social and political life, such as culture, education, arts, spirituality, was often decisive one and it had determined a direction for development.

Key words: Crimean diaspora, Turkey, Ottoman Empire, Qırımlı, repatriation to historical Motherland, Crimean societies and public organizations, diasporic movement, national movement.

СПИСОК ПУБЛІКАЦІЙ ЗДОБУВАЧА ЗА ТЕМОЮ ДИСЕРТАЦІЇ

Наукові праці, в яких відображені основні результати дослідження:

Статті в наукових фахових виданнях України

1. Аблятіфов Р.М. Трансформація суспільно-політичної думки турецької діаспори кримли на прикладі публікацій журналу «Емель» (кін. 1980-х — поч. 2000-х років) // Народознавчі зошити. 2020. № 3 (153). С.714–722.
2. Аблятіфов Р.М. Розвиток діяльності організацій кримської діаспори наприкінці 80-х – початку 2000-х рр. // Народознавчі зошити. 2020. Вип. 6 (156). С. 1303–1313.
3. Аблятіфов Р.М. Роль А.І. Кримли у розвитку руху кримської діаспори Туреччини (кін. 80-х – поч. 2000-х рр.) // Старожитності Лукомор'я. 2021. № 1. С. 98-108.
4. Аблятіфов Р.М. Кримська діаспора Туреччини у національному русі кримли (кін. 1980-х — поч. 2000-х років) // Народознавчі зошити. 2021. Вип. 1 (157). С. 98-110.
5. Аблятіфов Р.М. Роль Мюстеджіпа Улькюсала у створенні сучасної кримської діаспори Туреччини // Вчені записки ТНУ ім. Вернадського. Серія: Історичні науки. 2021. Том 32 (71) № 1. С. 74-82.
6. Ablâtif R.M. Qırımlıların tarihî vatanğa kütleli qaytuvi devrinde Türkiyedeki Qırımlılar cemiyetlerini neşir ve medeniy faaliyetleri (80nci seneleriniñ soñu – 2000nci yıllarınıñ başı). Вчені записки ТНУ ім. Вернадського. Серія: Філологія. Журналістика. 2022. Том 33 (72) № 1. С. 220-227.

Статті у наукових періодичних виданнях інших держав

7. Аблятіфов Р.М. Кримська діаспора на території сучасної Туреччини: від анексії Криму до II світової війни // Eastern European Review on Contemporary Issues. 2019. Vol. 1, No. 1, С. 7–16.

Наукові праці, в яких засвідчено апробацію матеріалів дослідження

1. Ablâtif R.M. Türkiye'deki Kıımlı cemiyetlerin kitle iletişim ve yayın faaliyetleri (80'lerin sonu - 2000'lerin başı arası). Збірник матеріалів. – Конгрес сходовознавців. (9–10 грудня 2021 р., Київ). Київ: Видавний дім «Гельветика», 2021. 260 с.